

O SCHIȚĂ DE BIOGRAFIE A PROTOPOPULUI ALBAIULIAN NICOLAE RAȚIU

Biografia protopopului ortodox de Alba Iulia Nicolae Rațiu¹ nu este cunoscută, știindu-se doar faptul, amintit în bibliografie mai întâi de către Alexandru Baba², că ar fi murit în 1805. De asemenea, despre nașterea sa s-a vehiculat informația, preluată de pe crucea de mormânt, reconstituită în curtea bisericii *Buna Vestire* din Alba Iulia³, conform căreia viitorul protopop ar fi venit pe lume în anul 1750, ceea ce se confirmă și prin intermediul unui important document, *certificatul său de deces* păstrat la Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba⁴, din care rezultă cu claritate faptul că personajul care ne interesează a trăit între anii 1750-1805, având la deces 55 de ani. Conținutul textual al ultimului document amintit, valoroasă sursă istorică, este următorul: *Robul lui D<u>mnezeu Nicolae Raț Prot<o>p<op>⁵ Lăcuițoriu/ din Bălgrad de legea Pravoslavnică Grecească Neouinită/ au murit în ziua 11 Luna April Anul 1805 având/ dela Nașterea sa Ani 55 Lun<i>... Zi<le>... și du-/ pă obicinuita*

¹ Notăm de la început faptul că personajul a cărui biografie încercăm să o reconstituim și-a scris în secolul al XVIII-lea numele de familie sub forma *Raț*, după slova *ț* urmând în mod inevitabil semnul moale, pentru ca abia pe la 1801 el însuși să-și scrie numele sensibil diferit, fenomenul fiind sesizabil chiar de pe la 1792, în ton cu moda ușor latinizantă a noii epoci, sub forma *Rați*. Noi preferăm să folosim numele de familie consacrat până acum, desigur pe baza tradiției latinizante a Școlii Ardelene din secolul al XIX-lea, sub forma de *Rațiu*, dar atitudinea noastră nu are, cum se observă, suport documentar în epoca în care a trăit protopopul albaiulian, ci corespunde unei evidente modernizări ulterioare a numelui respectiv.

² Baba 1939-1942, p. 349. Vezi și Mărza 1978, p. 123-126.

³ Vezi Josan, Anghel, Dumitran 1996, p. 289.

⁴ DANJA, FpoAI, Rd, doc. 3/ 1792- 1814.

⁵ Părțile îngroșate de text au fost completate manual de către succesorul în funcție al protopopului Nicolae Rațiu, respectiv de către Nicolae Panovici, certificatul de deces fiind de fapt unul tipizat, *tipărit cu chirilice*, așa cum se introduseseră în mod aproape sistematic acest fel de înregistrări ale morților, născuților și căsătoriților din parohii, în special în cadrul parohiei din jurul bisericii *Bunei Vestiri* din Alba Iulia, unde la data respectivă, ca de altfel și anterior, de o bună vreme, se foloseau *numai* astfel de *tipizate tipărite*, probabil într-o officină sibiană, dacă nu la Blaj, deși preoții ambelor confesiuni ale românilor puteau folosi efectiv același gen de tipizate, indiferent de officina în care ar fi fost ele tipărite, fie ea a ortodocșilor, fie a greco-catolicilor, cu diferența că pentru uzul unora se specifică apartenența la legea *ouinită*, iar pentru ceilalți la legea *neouinită*. Expertiza de literă tipografică a acestor mostre ale tiparului românesc vechi, *efectiv necercetate până acum*, va putea desigur conduce la identificarea fără dubii a officinei sau a officinelor producătoare de astfel de tipizate, numite în limbajul epocii respective *matricule* sau *foi matriculare*, după terminologia birocratică latină a vremii, care i-a contaminat și pe români, prin intermediul dispozițiilor oficiale.

făcuta Pogrebanie, prin mine mai jos iscălitul/ Paroh a<l> Beseareicii Hramului Bună Vestir<e> s<-> au îngropat/ în zioa 13 Luna April Anul mai sus numit în îngro-/ pătoarea cea de obște lângă Biserică-/ Cu chiar mâna sa Nicolae Panovici m. p./ Paroh în oraș Bălgrad/.

Din biografia protopopului se pot reconstitui pe bază documentară doar prea puține aspecte. Desigur două momente de fericire pentru Nicolae Rațiu vor fi fost acelea când i s-a născut în 1792 o fetiță, botezată *Elenna*⁶ și mai apoi un fecior, în 1796, după cum reiese din textul următorului certificat de naștere: *S<-> au născut prunc de partea Bărbătească zioa 17/ la Luna Iulie la Anul 1796 de Părinți de leagea Gre-/ cească Neounită Pravoslavnici, a căruia Tatăl Nicolae Raț/ Protopo<p>/ dară Muma Agathia lăcuitori în Bălgrad/ s<-> au botezat și cu sfântul Myr s<-> au ouns prin mine/ mai jos iscălitul Paroh și Preot a<l> Beseareicii Hramului/ Sfintei Troițe în zioa 24 Luna Iulie Anul/ mai sus Numit. Și s<-> au dat în Sfântul Botez Pruncu-/ lui Nume Iosif. Nași au fost Anna Vi-/ droa<ia> lăcuitoriu în Bălgrad/ Cu chiar mâna sa Gheorghie Muntean Barb m. p./ Paroh în Maieri Bălgrad*⁷.

Un alt episod de biografie care poate fi reconstituit este cel al morții soției lui Nicolae Rațiu, preoteasa Agathia, în 1803, eveniment care îl va fi îndurerat puternic pe protopop, pentru că Nicolae Rațiu nu i-a supraviețuit prea mult soției sale, care a fost cu 17 ani mai tânără decât el, după cum reiese din certificatul său de deces, redat de asemenea în întregime: *Robul (sic!) lui D<u>mnezeu Agathia Protopopoe lăcuitoriu (sic!)/ din Belgrad de leagea Pravoslavnică Grecească Neounită/ au murit în zioa 5 Luna lui Martie Anul 1803 având/ dela Nașterea sa Ani 36 Lun<i>... Zi<le>... și du-/ pă obicinuita făcuta Pogrebanie, prin mine mai jos iscălitul/ Paroh a<l> Beseareicii Hramului Bunei Vestiri s<-> au îngropat/ în zioa 9 Luna Martie Anul mai sus numit în îngro-/ pătoarea cea de obște lângă Biserică/ Cu chiar mâna sa Preoți și Parohi din Protopopiatul Belgradului*⁸.

⁶ DANJA, FpoAlo, Rnn, doc. 1/ 1792- 1813, f. 2 r. Textul certificatului de nașterea al fiicei protopopului Nicolae Rațiu este următorul: *S<-> au născut prunc de partea muerească la zioa 26/ la Luna August <la Anul> 1792 de Părinți de leagea Gre-/ cească Neounită Pravoslavnici, a căruia tatăl Nicolae Raț/ Protopop dară Muma Agathia lăcuitori în Bălgrad/ s<-> au botezat și cu Sfântul Myr s<-> au ouns prin mine/ mai jos iscălitul Paroh și Preot a<l> Beseareicii Hramului Sfintei Troițe în zioa 5 Luna Septembrie Anul/ mai sus Numit. Și s<-> au dat în Sf<â>ntul Botez Pruncu-/ lui Nume Elenna. Nași au fost D. Dimitrie/ Vidrai lăcuitori în Belgrad/ Cu chiar mâna sa Ni<co>lae Gheorghievici/<Paroh> în Maeri<i> Bălgradului/.* Observăm faptul că nașterea fiicei Elenna, ca și cea a fiului Iosif, au fost înregistrate în parohia Maieri I, ceea ce însemna, putem crede, că însăși locuința protopopului se afla pe teritoriul parohiei respective, putându-se emite chiar supoziția că preoteasa Agathia provenea din aceeași parohie, putând fi, ea însăși, la rândul ei, fiică de preot ! De asemenea, nașii copiilor au fost *soții Vidrai* din Alba Iulia, ceea ce însemna că strămoșii lui Dimitrie Vidrai, sau chiar el însuși, erau originari din zona Câmpenilor, de la Vidra, dar a feciorului Iosif, doar Anna Vidrai singură, ceea ce însemna că, probabil, între timp, respectiv între 1792-1796, soțul său Dimitrie murise.

⁷ DANJA, FpoAlo, Rnn, doc. 2/ 1792-1815.

⁸ DANJA, FpoAlo, Rd, doc. 3/1792-1814.

Ca atare, constatăm că protopopul rămânea în 1803 văduv, cu cel puțin doi copii minori de întreținut, respectiv fiica Elenna de 11 ani și feciorul Iosif de doar 7 ani, dacă ei mai trăiau. De asemenea, după datele de mai sus, putem bănuși că preotul se putuse căsători cu preoteasa Agathia prin 1784-1787, când ea va fi avut o vârstă de aproximativ 17-20 de ani, sau chiar în 1783, când avea 16 ani, ceea ce implică și posibilitatea ca preotul Nicolae Rațiu să mai fi avut și alți copii, înainte de 1792, sau copii mai mari dintr-o probabilă căsătorie anterioară, contractată, de exemplu, prin 1770, pentru ca abia de prin anii 1787-1790, după decesul primei soții, să se fi căsătorit cu Agathia. Anul căsătoriei sale, fie cu presupusa prima soție, fie doar cu Agathia, ar fi putut coincide bineînțeles și cu cel al *hirotonirii* sale, ceea ce ar oferi în mod indirect informații interesante referitoare la cariera sa preotească, respectiv la momentul intrării sale în cinul preotesc, dar, dată fiind diferența de vârstă relativ mare dintre protopop și soția sa Agathia, nu putem exploata un asemenea amănunt integral în sensul dorit de noi.

Pentru reconstituirea cadrului general, în care biografia sa se înscrie, nu este desigur inutilă rememorarea seriei preoților și protopopilor neuniți bălgrădeni, așa fragmentară cum este ea cunoscută. Astfel, în conscripția de la 1733 apăreau ca singuri slujitori români ai bisericii din Alba Iulia, *popa Ioan*, care era și arhidiacon, deci protopop, *popa Thomas* (care putea fi sau *popa Toma*, sau *popa Tămaș*, în limba română, fără influențe grafice străine!) și *popa Chirilă*, cu toții înregistrați ca uniți. Ei păstoreau aproximativ 840 suflete, respectiv 168 capi de familie, pentru ca în suburbia Lipoveni să fie incluse suplimentar aproximativ 975 suflete, care corespundeau unui număr de 195 capi de familie, păstorii sufletești ai celor din urmă fiind *popa Constantin*, *popa Teodor* și *popa Ioan*⁹, cu toții declarați ca uniți. Nu putem presupune, pe baza datelor conscripției din 1733, că în Alba Iulia propriu-zisă, exceptând Lipoveniul, existau două parohii, chiar dacă numărul sufletelor păstorite era mare (840), ca și cel al slujitorilor bisericești (3), deși este cazul să ne gândim și la strămoașele viitoarelor parohii românești ortodoxe, respectiv pe de-o parte a celei din jurul bisericii *Bunei Vestiri* și cele două desprinse din una singură, cea greco-catolică din Maieri II și cea ortodoxă din Maieri I. Ne pare astfel evident că parohia ortodoxă din Maieri a fost la un moment dat contopită cu cea greco-catolică, situația respectivă existând cel puțin până în 1733-1761, cea din urmă fiind la rândul său continuatoarea unei mai vechi parohii ortodoxe, de dinaintea unirii cu Biserica Romei, respectiv a vechii mitropolii bălgrădene. Fără o bază documentară clară, este greu, de asemenea, la ora actuală, să se stabilească vechimile celor două parohii ortodoxe din Alba Iulia, respectiv a celor din jurul bisericilor cu hramul

⁹ În legătură cu acest preot Ioan, activ în Lipovenii Alba Iuliei în 1733, ne putem de asemenea întreba dacă el n-a putut fi tatăl protopopului Nicolae Rațiu, dar postura sa de *personaj amintit la urmă*, printre slujitorii altarului local îl exclude, oare, din ecuațiile pe care încercăm să le concepem, pentru aflarea multelor necunoscute cu care ne confruntăm.

Bunei Vestiri și al *Sfintei Treimi*, putând fi de admis că trecutul lor poate fi coborât chiar înspre secolul al XVII-lea, cu inerentul hiatus al ființării parohiilor greco-catolice locale din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Este de constatat, tot pe baza aceleiași conscripții, că populația românească a orașului se ridică, în 1733, la aproximativ 1815 suflete, repartizate în cele două parohii amintite, respectiv cele din Alba Iulia propriu-zisă și din Lipoveni¹⁰. Cele două biserici existente la data respectivă erau în mod evident neîndestulătoare.

În 1750 se înregistrau la Alba Iulia 1500 credincioși greco-catolici, 2 biserici tot unite, 4 preoți fungenți, un cantor, 4 “aedituți sacristani”, adică crâșnici, 2 pământuri interne, nici un pământ arabil, un teren bisericesc de 2 care de fân, fiind evident că în conscripția respectivă erau incluși și credincioșii din Lipoveni, respectiv cei din cele 2 parohii greco-catolice albaiulieni, care existau și la vremea respectivă¹¹. Observăm deja că numărul credincioșilor greco-catolici este în sensibil regres, el reducându-se cu aproximativ 300 suflete, ca și cel al păstorilor sufletești, care sunt și ei cu doi mai puțini, ceea ce se poate pune și pe seama unui regres demografic propriu-zis, respectiv pe urmările unor molime, calamități, emigrări (?) sau războaie, care au afectat în general populația Transilvaniei, dar și pe urmările frământărilor religioase care s-au acutizat începând din 1744, o parte din foștii greco-catolici ai așezării începând să se reîntoarcă, tot mai pronunțat, înspre ortodoxie.

În momentul deosebit de tensionat al anilor 1760-1762, prin conscripția lui Buccow, se înregistra la Alba Iulia următoarea situație confesională, referitoare la români și la comunitatea *grecilor*, existenți acolo: astfel, se conscriau atunci din nou 7 preoți uniți (cine erau ei, câțiva din mai vechii preoți de la 1733, respectiv Ioan, Thomas, Chirilă, Constantin, Teodor, celălalt Ioan, pe lângă care vor fi început să activeze alții noi, înlocuitori ai unora dintre cei vechi; se includea printre ei și prezumtivul tată al lui Nicolae Rațiu ?) care păstoreau 21 de familii, respectiv aproximativ 105 suflete de greco-catolici, precum și 298 familii de ortodocși, ceea ce corespundea aproximativ unui număr de 1490 suflete de adepți ai credinței răsăritene și **care păreau a răsări efectiv din senin, din neant**, pentru că anterior nu se pomeniseră ortodocși în conscripțiile confesionale, *care nu aveau preot*, fiind totodată evident faptul că *ambele biserici* existente la vremea respectivă, pentru uzul adepților celor două confesiuni menționate, *le reveneau greco-catolicilor* care, după frământările cauzate în special de Sofronie din Cioara, dar și de Visarion, erau în mod vizibil *minoritari*, adepții ortodoxiei neavând, atunci, în mod evident, nici un lăcaș de cult, *dintre cele anterioare*, al lor¹². Existau tot atunci și două case parohiale¹³, aflate și ele

¹⁰ Josan, Anghel, Dumitran 1996, p. 25.

¹¹ Josan, Anghel, Dumitran 1996, p. 80.

¹² Josan, Anghel, Dumitran 1996, p. 88.

¹³ Josan, Anghel, Dumitran 1996, p. 88.

tot în uzul preoților greco-catolici numeroși, dar care păstoreau o turmă mult prea restrânsă, comparativ cu situația confesională de pe la 1750, în special cu cea de la 1733.

Deja, dintr-o însemnare contemporană conscripției lui Buccow, așternută pe un *Catavasier* de Râmnic din 1750, păstrat în biblioteca muzeului din Alba Iulia sub cota CVR 39, reiese faptul că exista în oraș o comunitate ortodoxă distinct constituită, **beneficiară chiar a unei biserici**, în care oficiau cel puțin doi preoți, pentru că autorii ei vorbeau despre *cler*, respectiv pe filele 174^v, 175^r, 176^f, 177^r apăsarea următorul text edificator: ***Acest Catavasiar iaste/ a sfintei besearcă din Maerii/ Belgradulu<î> a Clerului Neounit/ de supt Hramul Sfintei Troițe <17>61 Aprilie 18***¹⁴. Concluzia care se desprinde din situația confesională locală a anilor 1760-1762 este totuși aceea că ortodocșii, categoric majoritari la Alba Iulia, au început să beneficieze și de una dintre bisericile românești din localitate, *cel puțin din chiar cursul lunii aprilie a anului menționat, 1761, sau reușiseră să-și ridice în Maieri, probabil pe locul actualei biserici Maieri I, sau în apropierea ei, o biserică proprie, diferită de cele două specificate în conscripțiile greco-catolice anterioare, inclusiv în cea a lui Buccow, ceea ce pare însă improbabil doar la prima vedere!*

O interesantă informație referitoare la comunitatea ortodoxă din Alba Iulia apăsarea pe filele unui exemplar al *Octoihului* de Râmnic din 1750, ajuns în final la Săliște (Cioara). Însemnarea datează din 5 martie 1764 și relevă faptul că tipăritura în discuție a fost achiziționată cu suma deloc neglijabilă de 20 “florinți ungurești”, de către “*jupânul Raț Andreiu ot Belgrad, cu soața dum<isale> Teudor Safta, de la Sadu*”, împreună, probabil, cu “*păr<intele> Protopop Semeon Stoica*”, sau doar în prezența celui din urmă, pentru a fi donată *mănăstirii noi* din Plăișorul Ciorii: “*și o au închinat Sfintii Mănăstiri <cei> noao, hramul Nașterea Preacestii în Plăișorul Ciorii*”¹⁵. Dania era consemnată de către un dascăl bălgrădean neunit, Ioan, relevând spiritul comunitar accentuat al ortodocșilor albaiulieni, la vremea respectivă, precum și cadrul solemn, oficial, evident reparat, la doar doi ani de la înfrângerea cu ajutorul forței armate a mișcării lui Sofronie din Cioara, în care donația a fost făptuită, în prezența donatorilor, protopopului locului și a dascălului, care a înregistrat prin slove momentul respectiv, anunțat, cu siguranță și întregii obști de credincioși de aceeași lege, probabil chiar în cadrul unui lăcaș bisericesc al neuniților, la sfârșitul oficierii slujbei! Desigur, în contextul studiului de față, interesează figura donatorului principal, numitul *jupân Andrei Raț*, posibilă rudă a protopopului de mai târziu, om iubitor de carte și cu dare de mână, locuitor în raza parohiei, în al cărei centru se afla biserica cu hramul *Bunei Vestiri*. Titlul de *jupân* sugerează totodată și ideea că el ar fi putut avea un anume grad de noblețe, ceea ce deschide posibilitatea problematizării dacă a

¹⁴ Vezi și Lupan, Hațegan 1975, p. 363-365.

¹⁵ Însemnare edită, transliterată de Doina Dreghiciu în 11 octombrie 1984, la Cioara. Vezi Dreghiciu 1995-1996, p. 175.

putut sau nu să fi fost el, numitul Andrei Raț, tatăl viitorului protopop Nicolae, care în 1764 avea 14 ani, de vreme ce cel dintâi era un om atât de bisericos și un adept atât de ferm, atât de pe față, al ortodoxiei, în vremurile deosebit de tulburi de după înfrângerea mișcării lui Sofronie ?

Ca atare, imediat după aceea, în *Conscripția legii grecești neunite din Ardeal* se înregistrau în 1766, la Alba Iulia, 2406 suflete de credincioși ortodocși, dintre care 1006 reprezentau partea bărbătească, iar 1400 partea femeiască¹⁶, ceea ce corespunde unui plus important de locuitori ortodocși, față de numărul celor consemnați prin intermediul conscripției lui Buccow din 1760-1762. De unde a apărut în câțiva ani (4-6) un excedent de aproape 1000 de credincioși ortodocși ? În statistica din 1767 a preoților ortodocși din Alba Iulia figurau atât preotul *Ioan Coman*, care era originar din oraș și care funcționa în localitatea amintită, cât și preotul *Rusan*, care era originar din Cacova, dar profesa ca preot neunit în Bălgrad¹⁷, ceea ce însă era insuficient pentru a deservi o turmă de 2406 credincioși. Ca atare, putem afirma că, la ora actuală, începuturile incontestabile, confirmate pe bază documentară, ale parohiei, sau mai degrabă ale celor două parohii ortodoxe de secol al XVIII-lea albaiulieni pot fi coborâte în timp până pe la 1766-1767, când erau menționați nominal și *primii doi preoți ortodocși* ai localității amintite, până pe la 1764, când apărea chiar un protopop al locului, Simion Stoica, și chiar până la 1761, când se specifica un lăcaș bisericesc aflat în folosința aceleiași comunități de credincioși, precum și existența unui cler ortodox local. Problema este desigur cea a datării întemeierii celor două parohii ortodoxe de la Bălgrad, din secolul al XVIII-lea, mai ales că la ora actuală nici nu se știe prea bine care a fost anterioară, cea din jurul bisericii din Maieri I, care s-a întemeiat în primăvara anului 1761, cum s-a relevat anterior, sau cea din jurul bisericii grecilor, respectiv a bisericii *Bunei Vestiri*, care nu știm de când datează și cât de mult i se poate coborî în timp vechimea !

Conform conscripției din 1805, este evident că Nicolae Rațiu nu mai trăia, pentru că, în acel an figurau, ca preoți neuniți la Bălgrad, *Ioan Muntean*, probabil tatăl viitorului preot și protopop Nicolae Munteanovici, care fusese, cel dintâi, hirotonit în Transilvania în 1772 și deci, la vremea respectivă, prin 1805, trebuie să fi fost destul de în vârstă, de peste 50 de ani oricum, fiind categorisit totodată ca *amotus*, adică schimbat din funcție, la un moment dat, respectiv mutat dintr-un loc în altul, apoi *Nicolae Panovici*, care era mai tânăr, deoarece fusese hirotonit la Arad în 1796 și care, împreună cu mult mai tânărul *Nicolae Rosor*, hirotonit în 1804, tot la Arad, funcționau ca preoți fungeți la cele două biserici ale confesiunii respective din Bălgrad, dintre care una fusese construită, mai degrabă reconstruită, în 1791, iar cealaltă în 1794, așa cum reieșea din conscripție, numărul credincioșilor

¹⁶ Lupan, Hațegan 1975, p. 96

¹⁷ Lupan, Hațegan 1975, p. 104.

păstoriți fiind de 450 familii, incluzându-i printre capii de familie atât pe văduve sau văduvi, cât și pe țigani, ceea ce corespundea unei turme destul de impresionantă, de 2250 suflete¹⁸. Faptul că lui Nicolae Rațiu nu i-a urmat în funcția protopopească, sau, pur și simplu, în cea preoțească, *un fiu al său*, cum se obișnuia, adeseori, la vremea respectivă, pledează pentru ideea că el n-a avut realmente un fiu mai mare, mai în vârstă, decât Iosif, care să fi îmbrățișat cariera sacerdotală, ori despre viitorul acestui fiu al său nu știm nimic.

Situația confesională respectivă existase, în mare, la Bălgrad și în perioada dinainte, respectiv în timpul păstoririi preotului și protopopului Nicolae Rațiu, pe care de altfel nu-l vedem pomenit între preoții oficianți puși în lumină de descripțiile amintite anterior, deoarece activitatea sa s-a desfășurat, putem crede între anii limită 1767, poate doar 1768, și 1805, începând de fapt, probabil, doar de pe la 1770, deci după împlinirea vârstei de 20 de ani, *termeni limită* între care nu prea avem documente despre viața confesională a locuitorilor români sau ai comunității așa-zișilor *greci* ai orașului Alba Iulia, mai ales pentru primele decenii ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Cele două biserici pomenite în descripția amintită la urmă, respectiv cea din 1805, erau cu siguranță biserica din *Maieri I*, cu hramul *Sfintei Treimi*¹⁹, al cărei an de întemeiere este considerat actualmente 1785, dar din sursa documentară investigată reiese că edificiul a fost doar *radical renovat*, ceea ce putea echivala oarecum cu o construire a sa din nou, *în 1791*, pentru ca în 1805 să se specifice faptul că lăcașul data din acel an (respectiv din 1791), deși în interior s-a găsit gravat pe o arhitravă anul 1785, care putea foarte bine să nu însemne anul întemeierii așezământului, ci mai degrabă anul memorabil al supliciuului lui Horea (!), trecutul său *putând fi coborât pe bază documentară chiar până în 1761*, cum s-a mai specificat anterior, biserică al cărei preot paroh era în 1805 Ioan Munteanovici, care nu va fi fost însă și protopopul ortodox al locului, și cea a “grecilor”, sau a *Bunei Vestiri*²⁰, unde slujeau ceilalți doi preoți amintiți anterior, respectiv Nicolae Panovici și Nicolae Rosor.

Uimește desigur numărul mare al credincioșilor ortodocși din Bălgrad, locul din care a fost pornită, la sfârșitul secolului al XVII-lea, unirea cu biserica Romei, respectiv desimea lor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, greco-catolicii fiind cu siguranță mult mai reduși numeric îndeosebi în perioada

¹⁸ Lupan, Hațegan 1975, p. 121.

¹⁹ Fleșer 2001, p. 33-36

²⁰ Fleșer 2001, p. 30-32: vechimea bisericii se apreciază a coborî în timp până pe la 1793-1794, ceea ce concordă cu datele documentare pe care le-am relevat anterior, dar în dotarea lăcașului respectiv se mai conservă trei candelă de argint datate 1768, *ceea ce pledează pentru vechimea mai mare a lăcașului de cult*, respectiv pentru ideea că el nu a fost decât refăcut radical, în 1794, probabil reconstruit în locul unuia mai vechi, amplasat tot în același loc sau în altul, sensibil diferit. La biserica respectivă se poate considera, din aceeași sursă documentară amintită, că slujeau, în 1805, Nicolae Panovici și Nicolae Rosor.

de după 1759, când a fost emis *edictul de toleranță*, și mai ales după frământările confesionale din timpul mișcării conduse de Sofronie din Cioara, care cu siguranță nu din întâmplare a organizat întrunirea unui "sinod" bisericesc în suburbiile Albei, în februarie 1761²¹, fenomen potențat și mai mult în contextul reformismului lui Iosif al II-lea, când un nou edict de toleranță a asigurat modalitățile practice de realizare, chiar dacă erau anevoioase, și baza legală a revenirilor la ortodoxie.

Activitatea de slujitor al bisericii a lui Nicolae Rațiu la Alba Iulia se înscrie astfel, teoretic, între anii 1767-1769, de fapt de pe la 1770, când împlinise 20 de ani, cum s-a mai pomenit, dar cu preoteasa Agathia nu se putuse căsători decât după 1783, (ceea ce aruncă asupra lui posibilitatea ca el să-și fi pierdut prima soție, deși este foarte puțin probabil ca un protopop să fi fost, cum se zicea în terminologia epocii, *bigam*, adică recăsătorit după moartea primei soții !) și până în 1805, cu probabilitate, pentru că, în anii limită menționați, el nu funcționa ca siguranță în localitate ! Decesul lui Rațiu a survenit în 11 aprilie 1805, cum s-a mai arătat, probabil pe motiv de boală²², deși la începutul anului el încercase să își facă datoria de slujitor al bisericii²³, dar se pare că se resimțea după moartea soției, Agathia, care dispăruse din viață la doar 36 de ani, cu câțva timp înainte, respectiv în 5 martie 1803²⁴, fiindu-i greu să le asigure copiilor săi minori, cel puțin fetiței *Elenna* și fiului *Iosif*, care sunt cunoscuți din documente, cadrul familial de care aveau nevoie.

Ca origine putem considera, din punct de vedere teoretic, că provenea din Alba Iulia, din comunitatea macedo-română, al cărei preot paroh a și fost în principal, deoarece în altă situație, respectiv dacă ar fi fost în principal paroh al Maierilor, cum apărea de altfel pe la 1784-1787, el nu ar fi fost înmormântat în cimitirul bisericii *Bunei Vestiri*, sau a fost înmormântat acolo doar pentru că *prin tradiție* protopopii locului se îngropau în cimitirul respectiv (?), dat fiind totodată și numele său, care însemna în traducere *Sârbu*, adică venit din Serbia (o refugiere din fața stăpânirii turcești i se poate atribui oricum vreunui strămoș de-al său !), fiind probabil fiul popii Ioan²⁵, așa cum reiese din însemnarea din

²¹ Păcurariu 1992, p. 386.

²² DANJA, FpoAI, Pd, doc. 3/ 1792-1814, f. 48 r. Crucea sa de mormânt a fost refăcută în 1968, cea originală fiind și ea păstrată în cimitirul bisericii *Buna Vestire* din Alba Iulia, textul gravat pe crucea comemorativă fiind următorul: "Aici odihnește în Domnul protopopul ortodox al Bălgradului Nicolae Rațiu 1750-1805 și preoteasa sa Agathia. Ctitor al acestei biserici între anii 1783-1787 și slujitor al ei până la sfârșitul vieții 11 Apr. 1805. Duhovnicul eroilor martiri pentru neam și credință, Horea, Cloșca și Crișan. Asistent la tragerea lor pe roată în 28 feb. 1785 pe Dealul Furcilor din Alba Iulia. Au așezat acestea pe mormântul lui urmașii de azi ca recunoștință și pomenire veșnică. Alba iulia 28 feb. 1968" (apud Josan, Fleșer, Dumitran 1996, p. 289)

²³ Până prin 12 februarie 1805, când redacta un certificat de căsătorie (vezi DANJA, FPoAI, Pc, doc. 2/ 1792-1815, f. 20 v)

²⁴ Vezi certificatul ei de deces (DANJA, FpoAIo, Pd, doc. 3/ 1792-1814).

²⁵ Al popii Ioan Coman de la 1767 ? Apropierea este posibilă sub aspect cronologic, dar observăm că numele de familie ale celor doi par a diferi categoric.

1778 de pe o carte veche, pe care o vom mai pomeni pe parcursul studiului de față și, în acest caz, dacă lectura *întregitoare* pe care am efectuat-o este, cât de cât (?), corectă, îndrăznim chiar a considera faptul că el a putut fi fiul fostului protopop greco-catolic al Alba Iuliei, Ioan, pomenit încă de pe la 1733, ceea ce ar explica și faptul că a devenit foarte repede protopop, cel puțin de pe la 1778, când avea 28 de ani.

Desigur la creionarea biografiei preotului amintit este necesar a se stabili de la început și dacă el nu descindea din binecunoscutul personaj de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea, copărtaș la evenimentele unirii religioase din timpul lui Atanasie, Ștefan Raț²⁶, dată fiind evidentă *apropiere* a numelor lor de familie, ca și faptul că au trăit și activat în același oraș menționat, de care au fost legați ca veritabili oameni ai locului. Totuși apropierea dintre cei doi este iarăși greu de făcut în sensul unei înrudiri directe, pentru că Nicolae Rațiu, viitorul protopop ortodox al Bălgradului, s-a născut la 1750, deci oricum după moartea celui dintâi, care se știe că a avut fiice, căsătorite cu greci ortodocși²⁷, dar nu foarte sigur că ar fi avut și fii²⁸, prin intermediul cărora să i se fi transmis mai departe numele de familie ! Cum Ștefan Raț a fost nobil de Micești, este de căutat posibila înrudire dintre el și viitorul protopop ortodox al Alba Iuliei prin raportare la locuitorii români ai așezării respective, între care de exemplu apărea, în 1766, un cap de familie Gheorghe Raț, care avea un singur fiu, de 1 an²⁹, dar situația sa socială de inquilin îl exclude din ecuația prin intermediul căreia ar putea fi identificați posibili strămoși ai protopopului amintit în localitatea avută în vedere, sau în alta, cum ar fi Bărăbanțul apropiat, unde mai avem încă de căutat. Nu este însă inutil a se resemnala faptul că exista în 1766 un preot al așezării amintite prima anterior, *neunit* la vremea respectivă, care era *popa Nicolae*, contrapus preotului Petru, unit cu biserica Romei, or *popa Nicolae* al Miceștiului ar fi putut, prea puțin desigur, fi rudă cu numitul Ștefan Raț de la începutul secolului al XVIII-lea, averea acestui preot din Micești constând în 1766 dintr-o sesie de 50 stânjieni pe 10, deci de 500 stânjieni pătrați, “fără apartenențe în hotarul satului”³⁰, dar nu ne putem pronunța dacă el era sau nu nobil, respectiv, probabil, în nici un caz un urmaș al amintitului personaj influent din anturajul episcopului Atanasie Anghel. Alternativa negativă este însă, cum se observă din formulările noastre, mai de acceptat decât cea pozitivă.

Ca atare, la ora actuală, biografia, mai ales descendența sa nu poate fi decât bănuită, neexistând repere reale ale sale. Ar fi putut proveni, cu probabilitate din

---

²⁶ Nobil român care a îndeplinit decenii la rând funcția de odorbirău al domeniului fiscal al Alba Iuliei, după Paul Binder până prin 1720 (Vezi Binder 1986, p. 189).

²⁷ Dragomir 1920, I, p. 82.

²⁸ Vezi Binder 1986.

²⁹ Vezi Ionaș 1975, p. 422.

³⁰ Ionaș 1975, p. 411.

vreunul din vechii preoți albaiulieni, putând fi, sub aspect teoretic, nu numai fiul protopopului Ioan de pe la 1733, ci și al altei fețe bisericesti locale sau de prin apropierea Alba Iuliei, mai ales în cazul în care întregirea noastră de text amintită deja nu este corectă.

Cea mai veche prezență existențială a protopopului Nicolae Rațiu menționată în sursele cunoscute constă dintr-o scurtă însemnare așternută de către el pe filele unui *Molitvenic* de București din 1729, al cărui *posesor individual* a fost cu certitudine, pentru că Nicolae Rațiu și-a aplicat pentru întărirea însemnării respective și propria *pecete inelară*, ca un *ex libris meis suplimentar*. Însemnarea datează din 1778 și nu a putut fi descifrată integral. Textul ei aproximativ este următorul: **1778./ Să să știe că acest Molitvenic/ este a lui Nicolae: neunitu/ din Bălgradu: a popi <Ion?> și s-o cumpărat cu bani 14../ aprilie în 29 de zile/..**³¹, între rândurile textului respectiv fiind intercalată și pecetea protopopială a deținătorului. Însemnarea respectivă ne relevă faptul că **în 1778 Nicolae Rațiu funcționa la Bălgrad și era chiar protopop ortodox al locului**, pentru că în nici un caz nu se poate considera că pecetea respectivă a fost aplicată ulterior, printre rândurile însemnării analizate, deși le depășește, suprapunându-se sensibil, marginal. De asemenea, este evident că preotul avea deja o foarte bună orientare cultural-profesională, știind să-și achiziționeze o carte care a fost tipărită la București, indispensabilă activității sale preotești, în care se călăuzea strâns după aparițiile tipografice patronate de Mitropolia Țării Românești. *El dispunea de suficientă dare de mână pentru a-și procura o carte pentru uz personal, având în același timp și posibilitatea de a-și confecționa o pecete proprie*, pentru că este evident că și inelul său, cu reprezentare heraldică indescifrabilă actualmente, probabil existentă în câmpul central, dar neimprimată pe foaia cărții, care trădează o anume noblete, însoțit și cu inițialele numelui și ale funcției sale protopopești *denotă aceeași stare materială relativ bună a personajului care ne interesează*. De asemenea, existența unor însemnări mai vechi pe filele cărții, prin intermediul cărora se certifică o circulație a volumului în Țara Românească, denotă faptul că protopopul de atunci al Bălgradului avea bune relații cu persoane care se deplasau dinspre Țara Românească înspre Transilvania și invers, sau chiar că el însuși ar fi bătut asemenea drumuri, chiar în anul menționat, 1778, pentru că acesta este cu siguranță momentul în care slujitorul bisericii albaiuliene își achiziționa utilul *Molitvenic* bucureștean.

În 1787 preotul care ne interesează figurează într-o manieră complet denaturată la transcriere în conscripția slujitorilor bisericesti ortodocși realizată la ordinul episcopului Ghedeon Nichitici, în care, de exemplu, la Alba Iulia apăreau următorii preoți neuniți, respectiv preoții *Mihail Devai* și *Ioan Balint*, ca oficiind la biserica *Bunei Vestiri*, așa-zisă a *grecilor*, din orașul de jos, cel dintâi

³¹ BMUAI, cota CVR 179-180, p. 31. Vezi și Hațeganu, Lupan 1979, p. 407.

fiind, probabil, sau mai degrabă nu, la vremea respectivă protopop ortodox la Alba Iulia, dar nu i se specifică o atare funcție, câtă vreme la *Maieri I* erau menționați alți doi preoți, *Nicolae Ciață* (sic!), *nameznic*, *cu singhelie*, și popa *Nicolae Georgevici*, care și el avea singhelie în toată regula³². Pentru noi este acum evident că sub numele de *Nicolae Ciață*, deformat la transcriere de către Ilarion Pușcariu, se ascunde preotul Nicolae Rațiu, Pușcariu necitind corect slova *R*, atribuindu-i totodată și semnului moale de la sfârșitul numelui valoare de slovă și care, la vremea respectivă, deci la trei ani după răscoala lui Horea, în 1787, pare a nu mai deține funcția de protopop al locului, aparent cedată temporar lui Mihail Devai, deși în legătură cu termenul de *nameznic* trebuie să acceptăm faptul că înțelesul său era de *al locului*, ori o atare *accepțiune implică ideea că el, personajul principal al studiului, era de fapt protopopul locului*, chiar dacă numele său nu fusese așezat în fruntea listei respective, așa cum s-ar fi cerut, ca al unui veritabil și binevăzut protopop, ceea ce conscripția încerca, parcă, să escamoteze. Realitatea surprinsă de conscripția din 1787 pare a releva faptul că relațiile fostului protopop de Alba Iulia cu episcopul Ghedeon Nichitici nu vor fi fost foarte bune, noul episcop investit în 1783 având, se poate crede, grijă, imediat după execuția capilor mișcării din 1784-1785, probabil în cadrul sinodului din primăvara anului 1785 ținut la Sibiu, eventual, dacă să nu-l destituie din funcția protopopească, oricum *să nu-l agreeze în mod deosebit*, după cum ni se pare nouă acum, interpretând liber, probabil chiar prea liber, sursele istorice parcimonioase păstrate, știindu-se totodată că destituirea unui protopop nu era un lucru chiar atât de simplu, din punct de vedere canonic, și nici prea des uzitat, preferându-se cel mult mutarea, uneori disciplinară, a unora, dintr-un loc în altul. Sigur, ne stârnește curiozitatea informația referitoare la faptul că Nicolae Rațiu, ca și Nicolae Georgevici, avea *singhelie*, întrebându-ne de la ce episcop ortodox provenea ea? Probabil nu de la unul transilvan, dată fiind îndelungata vacanță a scaunului ortodox sibian, de după Dionisie Novacovici, ci dinafara provinciei, dar, probabil, totuși, nu de peste munți, Aradul fiind mai apropiat, deși se poate intui faptul că Nicolae Rațiu a avut realmente legături cu românii de dincolo! De asemenea ne uimește, în 1787, prezența lui Nicolae Rațiu ca preot-paroh al bisericii *Sfintei Treimi* din Maieri I, pentru că, mai apoi, el va fi *în principal* paroh al celei cu hramul *Bunei Vestiri*. Oricum, este evident că și la 1784 Nicolae Rațiu a oficiat în principal la biserica din Maieri, considerată și biserica ortodoxă prin excelență a orașului Alba Iulia, postură din care el a devenit automat persoana oficială asupra căreia a căzut sarcina spovedirii și împărtășirii căpeteniilor răscoalei din 1784-1785, sau sarcina respectivă i-a revenit, oricum, din pricina faptului că *el era protopopul locului*.

---

³² Pușcariu 1889, p. 132.

Conform altor însemnări de pe cărțile vechi păstrate, Nicolae Rațiu și-a redobândit ulterior întreaga grandoare a funcției protopopești, iarăși nu se știe când, probabil după încetarea arhipăstoririi lui Ghedeon Nichitici, sau mai de grabă nu și-a pierdut deloc funcția de protopop ortodox de Alba, dar uneori, mai ales când a alcătuit testamentele lui Horea și Cloșca, nu i-a plăcut să-și etaleze distincția respectivă. Astfel, în 1794, desigur cu ocazia unei vizitații canonice protopopești, așternea o frumoasă însemnare pe filele unei valoroase tipărituri vechi românești, respectiv a *Îndreptării legii*, Târgoviște, 1652, descoperită la Cetea, prin care reîntărea cu autoritatea funcției sale dreptul de posesiune al bisericii respective, de fapt *al sătenilor*, ceea ce denotă apropierea de popor a preotului, asupra exemplarului, care îi va fi stârnit cu siguranță interesul prin vechimea și proveniența sa de peste munți. Semna pentru adevărarea posesiunii respective cu specificarea faptului că îndeplinea la vremea respectivă funcția de protopop al Alba Iuliei: *Această Sfântă Pravilă iaste a bisericii neounite din Cechea câștigată de săteni, iară cine s-ar ispiti a o înstrăina de la biserica Cechii, ounul ca acela să fie afurisit de 318 sfinți părinți. S-au scris prin mine Nicolae Rați protopop neounit al Bălgradului în anul 1794 iulie 10 zile*³³. Cu ocazia aceleiași vizitații canonice din 10 iulie 1794 de la Cetea, semna și pe un exemplar al *Chiriadromionului* de Bălgrad, cu specificarea că el aparținea bisericii neunite din satul menționat și cu afurisenia știută în caz de înstrăinare, situație din care se poate trage concluzia că protopul avea obiceiul de-a cerceta cu mare atenție cărțile de care dispuneau bisericile din subordinea sa, lăsându-și *de obicei* pe foi astfel de însemnări de întărire a posesiunii obștești asupra lor³⁴.

În 1796 adevărea sec, așternându-și doar numele și funcția ecleziastică deținută, posesiunea satului Pâclișa asupra unui exemplar deosebit de valoros al *Evangeliei* de București din 1682, alături de preotul locului popa Ion³⁵.

O interesantă și valoroasă însemnare a protopopului, datând din 1797, a fost valorificată de către Eva Mârza încă din 1978³⁶, prin intermediul ei putându-se pune din nou în lumină relațiile bune ale lui Nicolae Rațiu cu lumea grecească propriu-zisă din Transilvania, pentru că el obținea, desigur prin relații personale, o însemnată danie din partea arhimandritului Neofit, parohul companiei grecilor din Sibiu, respectiv seria completă a *Mineelor* de Râmnic, cu care a înzestrat biserica *Buna Vestire* din Alba Iulia: *Acest Minei a lunei lui Septem<v>rie înpreuna cu ceale 11 Minee a lunilor le-au dăruit părintele Neofit Arhimadrit<ul>*

³³ Mârza, Dreghiciu 1989, p. 114 (exemplar păstrat la Arhiepiscopia Ortodoxă de Alba Iulia).

³⁴ Mârza, Dreghiciu 1989, p. 181. Exemplar păstrat în biblioteca muzeului din Alba Iulia, CVR 487. În legătură cu exemplarele de la Cetea, vezi și Mârza 1978, p. 124.

³⁵ Mârza, Dreghiciu 1989, p. 128. Ne întrebăm dacă nu putea exista vreo legătură între preotul respectiv, Ion, și prezumtivul tată al protopopului, care s-ar fi numit tot Ion, dar în acest caz preotul din Pâclișa trebuia să aibă cam peste 68-69 de ani, pentru ca prin 1749-1750 să fi contribuit la venirea pe lume a celui care stă în atenția studiului de față.

³⁶ Mârza 1978, p. 124.

Paroh companiei Grecilor din Sibiu Sf<i>ntei Biserici neounite din Belgrad Hramul Bunei Vestiri și cine s-ar ispiti a le fura sau a le înstrăina de la numita Biseacă, unul ca acela să fie afurisit de 318 Sf<i>nți Părinți și să-l cuprindă bubele lui Iov și cutremurul lui Cain. Amin. S-au scris de mine Nicolae Rați Protopop Neounit și Parohul în oraș Belgrad. 1797³⁷.

Pe o *Liturghie* de Sibiu din 1798, păstrată la muzeul din Alba Iulia³⁸ așternea o însemnare din care reieșea și rolul de distribuitor și donator de carte, pe care l-a jucat uneori protopopul bălgrădean, aspect care completează, de exemplu, cunoscuta sa aplecare spre ctitorirea de lăcașuri bisericești, bibliografia atribuindu-i trei construcții bisericești importante, respectiv cele de zid din Alba Iulia, cu hramurile *Sfintei Treimi* și al *Bunei Vestiri*, precum și cea din Oarda de Jos³⁹. Însemnarea este următoarea: *Această Sfântă și Dumne<zeiască>/ Leturghie s-au cumpărat cu 6/ cu șasă zlofi de la P<rea> Ci<nstitul> Protopop/ Nicolae Răți Belgradului/ Protopop în anul 1801/ Octovrie 30 de zile/ și Dumnealui Vereș/ Teodor și o au dăruit Bi/ sereci din Satul Deci în partea/ cea neunită ca să-i fie de po/ menire lui...[ruptură].../și într-acesta chip s-au lăsatu/ la sfânta biserecă a neouni/ ților din Decea.../ acestă rânduială sau legătură/ ca cine o ar strămuta sau/ ar fura-o de la această numită/ biserecă ... acela să fie/ afurisit de trei sute/ și opsprezece sfinți părinți/ de la săborul N<echia>./ Scris de mine păcătosul și/ lui Dumnezeu netrebnicu/ robu Nicolae Răți m. p./ Protopop al Belgradului/. Observăm că Nicolae Rațiu se află în postura de răspânditor în teritoriul al unei tipărituri de Sibiu, *la doi ani de la apariția sa*, el părând a fi și *copărtaș* la efortul material al unui credincios de a înzestra un lăcaș de cult ortodox cu o carte de ritual absolut indispensabilă, mai ales că în comunitatea respectivă, din Decea, existau și adepți ai bisericii unite românești, ceea ce pune în lumină o veritabilă strategie confesională a experimentatului protopop, în ultimii săi ani de viață.*

Nicolae Rațiu este cunoscut în bibliografie îndeosebi prin faptul că a fost confesorul lui Horea și Cloșca, pe care i-a împărțit înainte de execuție, tot el redactându-le testamentele⁴⁰. I se atribuie un rol important în conturarea atitudinii creștine a lui Horea apropo de trădătorii săi, care-i erau oameni apropiați, binecunoscuți și pe care i-a iertat pentru fapta săvârșită împotriva sa, la îndemnul credibil al preotului Rațiu care, la momentul respectiv, părea a nu mai îndeplini funcția de protopop, cum o exercita în 1778, de exemplu, sau pur și simplu nu și-a specificat-o, într-un moment atât de tensionat cum era cel al judecării, condamnării și executării lui Horea și Cloșca. De asemenea, se știe că

³⁷ Text pe care ne-am permis să-l reactualizăm după transcrierea Evei Mârza, pentru că *stilul scriiturii denotă universul spiritual tradiționalist* al protopopului. Vezi trimiterea de la nota anterioară.

³⁸ BMUAI, cota CVR 320.

³⁹ Vezi și Mârza 1978, p 124.

⁴⁰ Vezi și Mârza 1978, p 124.

i-a însoțit pe condamnați la locul supliciului și că n-a suportat execuția, pierzându-și cunoștința și fiind dus acasă cu carul, ceea ce denotă o *sensibilitate* evidentă, chiar un *parti-pris*, pe care nu și l-a putut reprima, față de căpeteniile răscoalei, mai puțin regăsibil în cazul unei bune părți a intelectualității românești a vremii⁴¹. Va fi avut cumva speranță, până în ultima clipă, așa cum, probabil, însuși Horea va fi avut, că li se va comuta pedeapsa celor două căpetenii ? A leșinat tocmai pentru că *așteptările sale au fost altele* și n-a fost pregătit dinainte pentru executarea efectivă a sentinței, leșinul său putându-se datora și unei surprize totale, nu numai unei sensibilități înnăscute ? Comportamentul său din timpul execuției a fost unul care depășea rolul unui confesor condamnat, detașat de problematica răscoalei, așa cum ar fi trebuit să se manifeste dacă ar fi ținut cont de *așteptările pe care oamenii stăpânirii de atunci le aveau față de el*, inclusiv vlădicul în funcție, Ghedeon Nichitici, care s-a postat tranșant de partea clasei sus-puse. Or, preotul albaiulian a lăsat să transpară o anume compasiune umană și chiar un anume atașament față de condamnați, ceea ce contrastează, mai mult sau mai puțin, cu rolul pe care oficialii vremii i-l conferiseră, se poate crede.

Faptul că Nicolae Rațiu a fost atașat de popor, chiar la puțin timp după stingerea răscoalei lui Horea, reiese și din episodul petrecut la începutul lunii august 1785, când mai mulți prizonieri din cetatea Alba Iuliei plănuiseră să fugă și preotul de la Maieri a fost convocat de unul dintre condamnați, care se temea de consecințele evadării, pentru a i se face cunoscută intenția grupului respectiv. Nicolae Rațiu a fost convocat la cei închiși prin intermediul unei lăptărese și este evident că el nu i-a denunțat pe nenorociții doritori de libertate, ci doar “i-a liniștit”⁴², astfel încât fața sa bisericească și umană ni se conturează ca a unui iubitor de semeni de același neam. Câtă opoziție va fi putut face în realitate Nicolae Rațiu autorităților sau superiorului său ierarhic, de care îl separau relativ ușor sesizabile deosebiri de optică asupra evenimentelor răscolitoare petrecute în Transilvania, sau chiar ale programului reformist al împăratului Iosif al II-lea, care începuse să raționalizeze în forță multe aspecte ale vieții cotidiene a supușilor săi, inclusiv ale credincioșilor ortodocși, nu este greu de imaginat. El n-a putut cu siguranță să-și arate împotrivirea, câtă o va fi avut, pe față, dar nici n-a executat, putem admite, orbește, ordinele primite. A putut fi, în același timp și *un adept al reformismului iosefin*, deși unele dintre raționalizările programului puteau să nu placă spiritelor ortodoxe mai conservatoare.

Sub aspect factologic, respectiv pentru a ne contura un răspuns aproximativ la întrebarea *cum a receptat protopopul albaiulian evenimentele răscoalei lui Horea*, ne putem imagina, pe marginea unor documente originale existente la

⁴¹ Vezi Densușianu 1884, p. 497; Fruma 1947, p. 63, p. 220; Prodan 1984, p. 491, 493, 497, 510.

⁴² Densușianu 1884, p. 509.

Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, că și el a trebuit să contribuie la încetarea conscripției militare a românilor în regimentele grănicerești și, în acest sens, pentru reconstituirea atmosferei reale în care preotul a trăit, nu este nefolositoare lecturarea ordonanței pe care episcopul Ghedeon Nichitici o dăduse cu scopul menționat și de care Nicolae Rațiu va fi avut și el știre, chiar obligația de-a o transpune în practică, dacă într-adevăr el mai era atunci protopop de Alba Iulia, cum putem admite, semnând doar din exces de modestie cu titlul simplu de preot⁴³. Prin circulara respectivă episcopul, la ordinul crăiescului gubernium al Transilvaniei, îi transforma pe preoții ortodocși *în instrumente ale puterii*, lor revenindu-le sarcina de a pune capăt energic conscripției grănicerești, de-a investiga ce sume au luat unii preoți pentru întocmirea listelor celor conscriși și chiar de-a fi *delatori puși în slujba autorităților* administrative și politice ale vremii, pentru că tot lor li se cerea să-i denumească pe cei care au avut rol de căpetenie în mișcarea respectivă, ceea ce nu era deloc plăcut pentru slujitorii bisericii din acea vreme. Ce atitudine va fi avut protopopul Nicolae Rațiu față de frământările plebei nu putem ști, dar este de presupus că unii preoți din eparhia sa se lăsaseră antrenați în evenimentele legate de conscripție, așa cum specifica, indirect, însuși arhiereul emitent al circularei analizate: *preoții noștri cei neouiniți ... pornesc pe norodul că să se scrie la militărie, adecă la cătănie în Belgrad, cu multe feliuri de făgăduințe amăgindu-i, a căpătării milelor și a scutelelor, ... prin care conșcripție mai tare foc de turburare între norod să ațăță*. Se va fi făcut și personajul nostru vinovat de agitațiile respective, mai ales că protopopul greco-catolic de Alba Iulia, Tiron Dragoș, a fost implicat, cum se știe, printre principalii vinovați ai instigării la

⁴³ Preacucernice protope/ Prin mijlocirea milostivei sale porunci de la 28 a curgă/ toarei luni a lui avgust, supt Nro 8096 Înălțatul/ K<ărăescul>/ G<ubernium> bine au voit a mă înștiința precum preoții noștri/ cei neouiniți nu numai ce pornesc pe norodul că să se/ scrie la militărie, adecă la cătănie în Belgrad/ cu multe feliuri de făgăduințe amăgindu-i, a căpă/ țării milelor și a scutelelor, prin care conșcripție/ mai tare foc de turburare între norod să ațăță și/ precum de la fameliile care s-au scris Teacșă de bani/ au cerut și au primit, pentru aceaia mai sus numi/ tulu Crăescul Gubernium bine au voit a porunci ca/ cu totul aceia conșcripție a norodului la militărie/ adecă la cătănie în Belgrad să se conteniască. După/ a căruia puteare foarte cu tot denadinsul poruncim/ ca pria cucernicia ta **prea tare s-o porunciți preoților**/ ca să se părăsiască de-această faptă și cu dănșii să vă/ siliți a conteni și a opri pre norodul cel neouiniți/ ca să se părăsiască de a să scrie la militărie și așa// să se așeze fieștecarele întru liniște și în pace, făcându-și fieștecarele datorii și ascultaria sa cătră/ prea înălțatele rândueli, cătră poruncitorii cei mai/ mari, cătră stăpănitorii și domnii săi și/ preoții să nu mai îndrăzniască a face poprirea carea au/ făcut, ci să fie pildă la bunătate și la pace, și/ să fie lumină la arătarea ascultării și înplini/ rii înălțatelor orânduialelor și poruncilor guber/ nialicești asemenea și aceasta poruncim ca prea cu/ cearnicia ta fără toată zăbava și pricina să tri/ miți la noi însemnarea primitei teacșe care au luat/ preoții de la toată fameliia care s-au scris la că/ tănie, **capii arătându** la Înălțatul/ K<ărăescul> G<ubernium> ca să poată/ face iară prin Înălțatul/ K<ărăescul> G<ubernium> depozitie a să întoarce/ banii acelora și precum ați primit și ați înpli/ nit porunca aceasta să ne înștiințați/ Sibii 18 avgust/ 1784. S-au dat prin/ D<o>m<nul> Ghedeon Nichitici/ Episcopul Neouiniților/

realizarea conscripției și a trebuit să se disculpe ulterior. Probabil că nu, dacă inițiativa au avut-o în Alba Iulia greco-catolicii, putându-se crede mai degrabă că a stat în așteptarea clarificării evenimentelor, pentru că el nu apărea printre cei incriminați ulterior pentru instigarea la înscrierea în miliția grănicerească, dar unii dintre preoții din subordinea sa se vor fi antrenat în evenimente, pentru că a existat un real entuziasm popular, multe delegații ale comunităților sătești sosind la Alba Iulia cu preoții lor în frunte, ceea ce nu l-a putut lăsa cu totul indiferent pe protopop. Oricum, la circulara lui Ghedeon Nichitici a trebuit să răspundă și el (pentru că alt protopop ortodox al locului nu putem totuși admite în 1784 !) și încă cu toată seriozitatea, prezentându-i pe capi și listând unele percepute de la săteni, ceea ce nu-i va fi plăcut, în mod sigur, pentru că adeseori slujitorii bisericii din vremea respectivă erau obligați la un comportament duplicitar față de autorități, chiar față de superiorii ierarhici, care le cereau să transpună în practică toate ordonanțele stăpânirii, or, observăm, că aceasta era o ordonanță a guvernului transilvan și nu una a împărăției. Este evident că interdicția conscripției a fost ordonată de autoritățile provinciale, cu acordul împăratului, speriate de elanul deosebit al românilor și de răsturnarea parțială a vechilor rânduieli social-economice, pe care conscrierea în miliția grănicerească a unui număr mare de români le-ar fi antrenat în etajarea socială a Transilvaniei: *poruncim ca pria cucernicia ta **prea tare s-o porunciți preoților** ca să se părăsiască de-această faptă și cu dănșii să vă siliți a conteni și a opri pe norodul cel neounit ca să se părăsească de a să scrie la militărie și așa să se așeze fieștecarele întru liniște și în pace, **făcându-și fieștecarele datorii și ascultaria sa cătră prea înălțatele rândueli, cătră poruncitorii cei mai mari, cătră stăpânitorii și domnii săi și preoții să nu mai îndrăzniască a face poprirea carea au făcut**, ci să fie pildă la bunătate și la pace, și să fie lumină la arătarea ascultării și împlinirii înălțatelor orânduialelor și poruncilor gubernialicești.* Putem presupune că în vremurile tulburi de dinaintea răscoalei lui Horea protopopul albaulian nu va fi avut nici o bucurie să transpună în practică ordinul pe care episcopul Ghedeon Nichitici îl adresase, în 18 august 1784, tuturor protopopilor săi. Ordinul respectiv este simptomatic pentru tensiunile interne existente în sânul societății românești transilvane, în prefaza izbucnirii propriu-zise a răscoalei lui Horea, iar prin documentul amintit, pe care îl considerăm inedit, ni se dezvăluie concret una din cauzele imediate ale aprinderii focului răzvrătirii.

Nu știm cu siguranță în ce proporție protopopul însuși, sau preoții din eparhia sa, au fost implicați în conscrierea militară a satelor românești din prefaza izbucnirii răscoalei lui Horea, dar o atare prezumție, respectiv cea a implicării sale reale, este totuși mai mult decât acceptabilă, deși putem crede că Nicolae Rațiu n-a făcut parte dintre “instigatorii” propriu-ziși.

Tot ca un document edificator, de data aceasta pentru atmosfera din chiar timpul desfășurării răscoalei, merită să transcriem textul pastorei rostite de

către episcopul Ghedeon Nichitici cu ocazia sărbătorii însângerate a Crăciunului anului 1784, text pe care secretarul ierarhului, cancelistul episcopal Iercovici, sau altcineva din înaltul anturaj, îl vor fi compus pentru uzul vlădiciei și al celorlalți slujitori bisericești, pentru că, așa cum se știe din evenimentele răscoalei, înalta față bisericească li se adresa enoriașilor săi, uneori, prin tâlmaci, neștiind bine românește. Astfel, în legătură cu acest din urmă text, noi credem că și el este inedit, până la o cercetare mai aprofundată, și **că a fost realmente rostit cu prilejul slujbei oficiate de către Ghedeon Nichitici însuși la Alba Iulia, în biserica la care slujea în mod curent și Nicolae Rațiu**, putem admite, respectiv în cea a parohiei actuale Maieri I, sau în cea a *grecilor*, pentru că altfel nu are explicație faptul că *pastorala* amintită, din *25 decembrie 1784*, **a fost localizată în orașul menționat**. Pentru implicațiile sale istorice deosebit de interesante și chiar pentru *frumusețea sa stilistică și de limbă*, *pastorala* respectivă merită și ea a fi transcrisă în întregime, din dorința de-a ne transpune, atât cât se poate, în epoca lui Nicolae Rațiu, pentru că și preotul sau protopopul din Alba Iulia o va fi ascultat și va fi cugetat la implicațiile sale, în felul său, luând parte, ca personaj cu rol bine stabilit, la slujba oficiată de înaltul ierarh, doar dacă episcopul, după ce-și va fi emis *pastorala* la Bălgrad (ceea ce pare ilogic !) nu se va fi întors în mare grabă la Sibiu, pentru a oficia slujba acolo, ceea ce, la prima apreciere pare mai puțin probabil⁴⁴. Îndemnul creștinesc al

⁴⁴ “Cu mila lui Dumnezeu Pravoslavnic Episcop Neouniților/ în mare Prințipatul Ardiului și al părților ei împreunate. Apropiindu-să prăznuirea cea prea slăvită a nașterii lui H<risto>s/ nu am lăsat ca să nu să vestească binele și bucuria aceasta./ a tot neamul omenesc, pricinuită prin taina și sfatul/ lui Dumnezeu: a să naște mântuitorul nostru I<isu>s H<risto>s de la/ Fecioara Maria în Viflaim. Cunoscut iaste iubirilor voastre// de H<risto>s precum a toată prăznuirea este pricina și folosul ei caria aduce bucurie. Bucuriia aceasta este fo/ arte mare și îndestulată, socotind că după ce prin gre/ șala strămoșului Adam au căzut tot neamul omenesc/ supt blestem și supt osândă și supt munca cea viaci/ nică de la care a să izbăvi tot neamul omenesc./ mai înainte, vedearia lui Dumnezeu au trimis pre/ Iubit Fiul lui de s-au născut din Fecioara Maria prin/ ombrirea Sfântului Duh în Viflaem, prin care naște/ re s-au izbăvit niamul omenesc de supt osândă ble/ stemului și din munca cea viacinică, în care au căzut omul/ prin aceasta. Din ... osândii s-au făcut și Fiiul lui/ Dumnezeu, și s-au născut în sărăcie în iasle ca să înbogă/ țiască pre omul, cu darul lui Dumnezeu, la închină/ ciunea nașterii lui H<risto>s, carii și filosofii de la/ Persida prin arătarea Stealii cunoscând acest/ lucru prea slăvit, a nașterii lui H<risto>s, i-au adus dar/ aur, zmirnă și livan. Aurul însemnează curățenia inimii./ care strălucește ca aurul, zmirna și livanul în/ semniază plecăciunea și supunerea. Aceste daruri să/ cuvin lui Dumnezeu Împăratului H<risto>s al Ceriului// și al pământului, de la supuși credincioșii/ fii săi, așadară, iubiții miei fii, vestind/ eu bucuria aceasta și cunoscând binele aceasta./ să cade să aduceți daruri multămitoare pentru/ izbăvirea niamului omenesc de osândă, în loc de aur./ inimă curată și trezvită și lămurită cu/ Sfânta ispovedanie și cu Sfânta Cuminecătură./ în post, înaintea lui H<risto>s priimită./ care nădăjduesc că tot creștinul să va fi în/ părțit cu Sfintele taine, în loc de smirnă/ și de livan, să aduceți plecăciune și supune/ re adecă ascultarea Sfintei Evanghelii, în/ plinirea poruncilor lui Dumnezeu, mergând cu mic./ cu mare, la Sfânta bisiarică. **După aduceria a/ cestor darurile creștinești să cade Iubiților miei fii/ ca să fiți vreadnici de această bucurie și de aces/ t bine să vă îndreptați spre bine, să vă îndreptați/ cu credința, cu nădejde și cu dragoste, depărtându/ vă de tot**

episcopului **are conotații politice evidente**, deși frumusețea stilistică a pastoralei este remarcabilă, ceea ce ne-a determinat de altfel să o transcriem în întregime. De la esența supușeniei creștine, excepțional predicată de înaltul ierarh, **discursul său este cârmit sensibil înspre supușenia totală atât față, îndeosebi, de împăratul Iosif al II-lea, pentru care românii, intelectualitate și popor, au nutrit un veritabil cult, cu unele rețineri inerente, la vremea aceea și ulterior, cât și față de autoritățile provinciale**, ceea ce însemna totuși altceva, în momentul acela. În anul cu pricina, promovarea duhului blândeții, în maniera aleasă de episcop, însemna pentru mulți dintre românii transilvăneni, practic, reîntoarcerea în lanțurile servituților seculare, de care tocmai speraseră că vor scăpa, într-un fel sau altul, textul pastoralei fiind pe deplin edificator în acest sens, respectiv în cel al implicațiilor sale politice evidente: *Aurul însemnează curățeniia inimii, care strălucește ca aurul, zmirna și livanul însemniază plecaciunea și supunerea. Aceste daruri să cuvin lui Dumnezău Împăratului H<risto>s al Ceriului și al pământului, de la supuși credincioșii fii săi, așadară, iubiții miei fii, vestind eu bucuriia aceasta și cunoscând binele aceasta, să cade să aduceți daruri mulțămitoare pentru izbăvirea niamului omenesc de osândă, în loc de aur, inimă curată și trezvită și lămurită cu Sfânta ispovedanie și cu Sfânta Cuminecătură, în post, înaintea lui H<risto>s priimită, care nădăjduesc că tot creștinul să va fi împărțășit cu Sfintele taine, în loc de smirna și de livan, să aduceți plecaciune și supunere, adecă ascultarea Sfintei Evanghelii, împlinirea poruncilor lui Dumnezău, mergând cu mic, cu mare, la Sfânta bisiarică. După aduceria acestor daruri creștinești să cade Iubiților miei fii ca să fiți vradnici de această bucurie și de acest bine, să vă îndreptați spre bine, să vă îndreptați cu credința, cu nădeajde și cu dragoste, depărtându-vă de tot păcatul și de toată fapta rea, carea iaste neplăcută lui Dumnezău și ourătă oamenilor, arătându și ascultare din toată inima, ascultare și supunere prea milostivului nostru împărat, fiind că toată stăpânirea iaste dela Dumnezău rânduită. Așa*

păcatul și de toată fapta rea, carea/ iaste neplăcută lui Dumnezău și ourătă oameni/ lor, arătându și ascultare din toată inima, ascultare// și supunere prea milostivului nostru împărat, fiin/ d că toată stăpânirea iaste dela Dumnezău rândui/ tă. Așa dară de veți face și de veți asculta/ Nașterea lui H<risto>s, mare bucurie voi avea precum as/ tăzi în Ceriuriu sălțează îngerii, pentru că Dumnezău/ Om s-au făcut și cel neîntrupat s-au intrupat și/ mântuire și izbăvire la tot neamul omenesc sau/ făcut. Pentru aciacia păziți-vă de tot răul, de beții/ și de lucruri necuvioase de furtișag, de curvie,/ de mânie, semeție, de împotrivire, de lăcomie,/ de gâlceavă, de lenevire, de bătae, de asupreale și de/ a face rău fraților voștri. **Să aveți dragoste nefă/ țarnică cătră toți și cătră toate națiile care/ să află în mare Prințipat al Ardialului, măcar cine/ de ce leage ar fi, întru felul precum voao, așa și/ acelora să le faceți bine și precum iubirile voastre/ de H<risto>s poftiți să nu vă facă nice o scărbă, nice un/ rău, nice o strămbătate și așa iubiții miei fii de veți/ vieții în pace și în pace buni veți fi, adevărați cre/ știni, pentru aceia eu înțelegând că ați ascultat sfatul și/ învățătura mea, voi ruga pe Dumnezău ca să vă învred/ nicească să avieți cu bucurie și cu veselie acest// praznic și așa făcându mila Pria putiarnicului/ Dumnezău să rămăe purerea iubirile voastre de H<risto>s/ rămânându/ Belgrad Anno 1784 / De bine voitriu/ Ghedeon Nichitici.”**

*dară de veți face și de veți asculta Nașterea lui H<risto>s, mare bucurie voi avea precum astăzi în Ceriuriu sălțează îngerii, pentru că Dumnezeu Om s-au făcut și cel neîntrupat s-au întrupat și mântuire și izbăvire la tot neamul omenesc s-au făcut. Pentru aciaia păziți-vă de tot răul, de beții/ și de lucruri necuvioase, de furtișag, de curvie, de mânie, semeție, de împotrivire, de lăcomie, de gâlceavă, de lenevire, de bătae, de asupreale și de a face rău fraților voștri. **Să aveți dragoste nefățarnică către toți și către toate națiile care să află în mare Prințipat al Ardialului, măcar cine de ce leage ar fi, întru felul precum voaie, așa și acelora să le faceți bine și precum iubirile voastre de H<risto>s poftiți să nu vă faceți nice o scârbă, nice un rău, nice o strămbătate și așa iubiții miei fii de veți viețui în pace și în pace buni, veți fi adevărați creștini.***

Cum va fi receptat protopopul Rațiu pastorală și ce va fi simțit de adevăratele, mai ales dacă într-adevăr episcopul Ghedeon Nichitici a oficiat slujba de Crăciun la Alba Iulia, ne este imposibil actualmente să restabilim, dar putem medita, pe marginea textului respectiv, pentru că la capătul cuvintelor de epocă se profilează umbre din vechime, inclusiv umbra celui care-l va însoți pe Horea pe ultimul său drum pe pământ.

Relațiile dintre cei doi, condamnat și duhovnic, trebuie că vor fi fost complexe, Horia *putându-i face mărturisiri complete* mai tânărului decât el preot, care avea în momentul supliciului căpeteniei doar 34 de ani, *ceea ce ar explica în mod suplimentar, sub aspect psihologic, faptul că protopopul n-a suportat execuția celor două căpetenii*, el rămânând marcat pentru toată viața de cumplitul eveniment la care a luat parte, cel al înfrângerii răscoalei și al execuției crunte a conducătorilor.

Noi cercetări documentare vor scoate desigur la iveală alte aspecte ale biografiei protopopului Nicolae Rațiu și vor clarifica multe dintre necunoscutele actuale, multe vor rămâne, cu probabilitate, pentru totdeauna în întuneric.

Protopopul continuă să fie, în istoria neamului și în cea a orașului, o figură interesantă, de slujitor al bisericii și cărturar, ctitor de lăcașuri de cult, cu o viață deloc liniștită, deși pare a fi avut o situație materială destul de bună, existența lui pământeană fiind împovărată cu destule evenimente care l-au pus la mari încercări.

DOINA DREGHICIU, GABRIELA MIRCEA

AN OUTLINE OF A BIOGRAPHY OF THE ARCHPRIEST NICOLAE RAȚIU FROM ALBA IULIA

SUMMARY

This study attempts to approach the life and activity of the Orthodox archpriest of Alba Iulia, Nicolae Rațiu. However, the sources of this research are quite meager or refer only indirectly to his biography. A search for unpublished documentary sources is required for future investigations in order to deepen the historical knowledge regarding his biography and his intellectual portrait.

Some details of his familial life could be recovered. We know now that he had at least two children from the marriage with Agaftia, who was seventeen years younger than the archpriest. An attempt was also made to investigate his conduct during Horea's uprising, based on unpublished sources contributing to the recreation of the atmosphere of the age. The author has used the *bishop's ordinance* that requested Orthodox clerics to participate in the action aimed at stopping Romanian peasants from joining the border militia. In fact, this event has contributed to the start of the movement. The author has also used the Christmas' pastoral letter of the Bishop Ghedeon Nichitici, a text found in Bălgrad (Alba Iulia). This localization of the text suggested that the bishop held the religious service in Alba Iulia, in the church Maierii I, named "of the Greeks", dedicated to the *Annunciation* (?), and not in Sibiu. The glosses written by the archpriest on the margins of his books were also employed and references were made to the oldest of them, from 1778, including his personal seal applied as an *ex libris* on a precious printed book from Wallachia. The subject proved to be extremely attractive, which urges the continuation of the research. The biography of the archpriest promises to clarify many aspects of the religious life of the Romanian inhabitants of Alba Iulia in the second half of the eighteenth century, which is exceptionally representative for the whole community of Romanians from Transylvania. Thus, the archpriest's biography is not a common one, but one of foremost interest for the Romanian contemporary historiography.

Abrevieri bibliografice

- Baba 1939-1942 - Alexandru Baba, "Protopopul Nicolae Rațiu al Bălgradului", în *Apulum*, I, 1939-1942, p. 348- 350.
- BMUAI - Biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia
- Binder 1986 - Paul Binder, "Nobilul român Ștefan Raț (cca 1670-1720), "odorbirăul Bălgradului", sprijinitor al culturii românești", în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 187-190.
- DANJA, FpoAlo, Rc - Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba, Fond *Parohia ortodoxă Alba Iulia oraș*, Registrul căsătoriilor.
- DANJA, FpoAlo, Rd - Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba, Fond *Parohia ortodoxă Alba Iulia oraș*, Registrul decedaților.
- DANJA, FpoAlo, Rnn - Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba, Fond *Parohia ortodoxă Alba Iulia oraș*, Registrul nou născuților.
- Dragomir 1920 - Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal: în secolul XVIII*, I, Sibiu 1920.
- Fleșer 2001 - Gheorghe Fleșer, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia 2001.
- Densușianu 1884 - Nicolae Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea*, București 1884.
- Dreghiciu 1995-1996 - Doina Dreghiciu, "Semnalarea unor tipărituri românești vechi din județul Alba, donate de personalități culturale în evul mediu", în *Îndrumător Pastoral*, XVIII, 1995-1996, p. 170-178.
- Fruma 1947 - Ioan Fruma, *Horia, procesul și martiriul său*, Sibiu 1947.
- Hațeganu, Lupan 1979 - Lucia Hațeganu, Doina Lupan, "Cartea veche românească în Biblioteca muzeului din Alba Iulia, V", în *Apulum*, XVII, 1979, p. 385- 440.
- Ionaș 1975 - Vasile Ionaș, "Urbariul satului Micești din anul 1766", în *Apulum*, XIII, 1975, p. 405- 433.
- Josan, Anghel, Dumitran 1996 - Nicolae Josan, Gheorghe Anghel, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, Alba Iulia 1996.
- Lupan, Hațegan 1975 - Doina Lupan, Lucia Hațegan, "Cartea veche românească în Biblioteca muzeului din Alba Iulia, II", în *Apulum*, XIII, 1975, p. 353- 372.
- Mârza 1978 - Eva Mârza, "Protopopul Nicolae Rațiu și colecția de carte românească veche de la biserica "Buna Vestire" din Alba Iulia", în *Îndrumător Pastoral*, II, 1978, p. 123-126.
- Mârza, Dreghiciu 1989 - Eva Mârza, Doina Dreghiciu, *Cartea românească veche în județul Alba. Secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia 1989.
- Păcurariu 1992 - Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București 1992
- Prodan 1984 - David Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, București 1984.
- Pușcariu 1889 - Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu 1889.